

SIMÉN DOMOKOS ÉS KORA.

— Korrajz. —

II. KÖZLEMÉNY.

AZ ERDÉLYI UNITÁRIUSOK ÖSSZEKÖTTETÉSEI AZ ANGOL
UNITÁRIUSOKKAL.

(1857-től 1860-ig.)

Mielőtt azt beszélném el, hogy minő körülmények között ment Simén Domokos Londonba s hogy töltött ott el két évet, szükségesnek látom részletesen előadni az erdélyi unitáriusok összeköttetéseinek történetét az angol unitáriusokkal 1857-től 1860-ig. Ez fogja legjobban megértetni, hogy mily nagyjelentőségű körülmények között minő fontos szerepe volt Siménnek Londonban. Aztán ideje már egyszer e históriára is kellő világosságot deríteni, mert — mint látni fogjuk — e historia nemcsak az unitárizmus történetének, hanem a magyarság egyetemes történetének is egyik igen érdekes és nagybecsű része, s mégis a történetkutatók előtt szinte teljesen ismeretlen. Adataimnak egy jelentékeny részét a Buzogány Áron által egybeállított¹ „Emlékkönyv az erdélyi s angol unitáriusok közt 1825 óta folyt levelezésekről s egyéb érintkezési viszonyaikról“ című kéziratos feljegyzésekből vettem, más részét egyéb buvárlataim alkalmával gyűjtöttem.

Az események elbeszélését ott folytatom, ahol Jakab Elek „Magyar és angol-amerikai unitárius érintkezések e század első felében“ című tanulmányában² félbe szakította. Csak úgy melleleg jegyzem itt meg, hogy a Jakab által feldolgozott anyagot kutatásaim során sok új adattal sikerült kibővítenem s ennél fogva az angol és amerikai összeköttetésünk történetére ma sokkal részletesebb felvilágosítást tudnék adni, mint adott 36 évvel ezelőtt Jakab Elek. Ez adatoknak feldolgozását azonban máskorra hagyom. Jelenlegi célomhoz amúgy is elég annyi bevezető, amennyi Jakab Elek tanulmányában olvasható.

... Székely Mózes, a bölcsészet tanára a kolozsvári főtanodában, — írja i. h. Buzogány — akadémista korában,

¹ E rendkívül becses kézirat az Egyház Képviselő Tanács elnöki szobájában őriztetik.

² Megjelent a Keresztény Magvető 25. és 26. kötetében.

1832-ben, Göttingából egy levelet írt a londoni unitáriusokhoz, melyben azt a vágyát fejezte ki, hogy viszonyaiknak bővebb és személyesen leendő megismerése tekintetéből óhajtana átmenni Londonba. A londoni unitáriusok őt erre meghívták, szívesen látták s pár heti ott tartózkodása után úti költség fejében bizonyos összeggel ellátva, bocsátották el magok közül. E látogatásnak nem lett semmi különösebb következménye.

1840 körül valamelyik évben egy nagy láda könyv érkezett az angol unitáriusoktól az erdélyi unitáriusok kolozsvári főtanodájának könyvtárába (bizonyára Sylvester vagy Molnos professzorok levelezéseivel kapcsolatban, vagy pedig Bölöni Farkas Sándor londoni látogatása következtében), mit útközben Bécsben lefoglaltak s ott tartottak, mignem nagyajtai Kovács István Bécsben járván, azokat ki nem váltotta s értük sok évi gondozás díját is ki nem fizetvén, Kolozsvárra útnak nem indította.

Az Egyház Képviselő Tanács 1841 évi jegyzőkönyvében 68 szám alatt meg van említve, hogy egy Summer György nevű amerikai unitárius pap ótordai Székely Miklós akkori püspöknél látogatást tett s a püspök neki a „Summa Universae Theologiae Secundum Unitarios” című könyvből egy kötetet ajándékozott.

J. R. Beard tekintélyes angol unitárius pap 1846-ben egy ilyen című könyvet adott ki Londonban: „Unitarism exhibited in its actual condition” (Az Unitarizmus jelenlegi állapotjában ismertetve), melyben az erdélyi unitáriusokról 20 lapnyi ismertetés van, mit nagyajtai Kovács István írt magyarul s Paget János fordított angolra. Ebben az ismertetésben az erdélyi unitáriusok történetének főbb vonásai vannak megírva s befejezésül akkori egyházi s iskolai állapotaink előadva. Az egész egy igen jól összeállított vázlat, melynél bővebbet az angol unitáriusok felőlünk addig nem olvashattak. Érdekes, hogy Kovács István mint erdélyi főkormányiszéki főhivatalnok (s a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja) nem látta célszerűnek tanulmánya alá odairni nevét.

Az első magyar unitárius papnövendék, ki Londonban az unitárius papnevelő intézetben az E. K. T. ajánlásával tanult, Jakab József³ volt (Jakab Elek történetírónknak édes öccse), ki Németországból 1848 tavaszán Angliába ment át theológiát

³ Életrajzát Várfalvi Nagy Jánostól lásd a Keresztény Magvető 1872 évi folyamában.

tanulni. A Manchester-New-College-ban Taylor és Martineau előadásait hallgatta. Jakab mindössze 2—3 hónapot töltött az angolok között, mert a hazai szabadságharc híre nyugtalan lelkét nem hagyta érintetlenül. Szeptember elején már Kolozsváron van, hol a következő alapigére mondott beszédével foglalta el másodpapi állását: „Nem azért jöttem, hogy békességet hozzak, hanem fegyvert.“ A fegyver azonban őt is hamar magával vitte a papi pályáról s előbb magyar honvéd, majd a szabadságharc után egy ideig bujdosó, végül Görögországban tanár és katona lett. Itt is halt meg ismeretlen körülmények között.

A megszakítás nélküli állandójellegű összeköttetést az angol és magyar unitáriusok között Paget János hozta létre,⁴ ki 23 éves korában Olaszországban megismerkedvén özv. báró Bánffy

⁴ Életrajzát Kovács János írta meg a Keresztény Magvető 1893 évi folyamának 2-ik fűzetében. Itt közölve van díszmagyar-ruhás arcképe is. Lásd még Kovács János-tól: Anoration in memory of the late John Paget Esq. Kolozsvár, 1893.

Mindezzel azonban távolról sincs a történelem számára Paget János élete és működése elintézve. Róla kimerítő tanulmányban emlékezni meg, egyháztörténet-írásunknak egyik kegyeletes kötelessége volna.

Hogy az erdélyi unitarizmusmal való nekszusa pontosan mikor kezdődött, azt most nem tudom megmondani. Ellenben, hogy 1845-ben már élénk összeköttetésben volt velünk, azt nagyajtai Kovács Istvánhoz intézett alábbi német nyelvű levele bizonyítja: „Kedves Kovács Úr! Itt küldöm egy unitárius tanár levelét, kinek az ön könyveit átadtam volt s aki azokat a kollégiumnak expedialta. Visszatértem óta kaptam egy lelkész levelét, aki az egész világ unitáriusairól könyvet akar kiadni és tőlem adatokat kér az erdélyi unitáriusokra vonatkozólag. Nem tudom, kihez fordulhatnék, ki e tárgyról oly sokat tudna, mint ön. Kérem önt, segítsen ki engemet. [Irjon ön] egy részletes pontos leírást az erdélyi unitáriusokról, s ha még vannak, a lengyelhoniakról is. Tartalmazza ez történetüket, eredetüket, jelen állapotukat, elhelyezkedésüket, egyházközsegeik számát, a lélekszámot, az iskolák és a tanulók számát, egyetemük, studenseik, könyvtáraik, tanulmányi rendjük, felvételi szabályzatuk leírását; doctrináikat, prédikációikat s legjobb szónokaik megnevezését; a tanárok fizetését, stb. Neki tehát egy válóságos könyvre van szüksége, de hát ha mindent nem is adhatunk, valamit mégis csak nyujthatunk. Gyéres, július 10. 1845. Barátja

John Paget.

E levélre Kovács István meg is írta a kért tanulmányt, mely „Unitarism in Transylvania“ címen Paget János fordításában angol nyelven megjelent I. R. Beard: Unitarianism exhibited in its actual condition c. könyve (London, 1846) 296—315 lapjain.

Lászlóné báró Wesselényi Polixénával,⁵ azt feleségül vette s aztán őseinek angliai birtoka helyett Erdélybe költözve, Aranyosgyéresen telepedett le. Innen gyakran bejárt Kolozsvárra az Egyház Képviselő Tanács gyűléseire s ott élénken érdeklődött az unitárius egyháznak minden dolga iránt. A magyarok iránti rokonszenvének 1839-ben *Hungary and Transylvania* c. két kötetes művében adott nagybecsű kifejezést. Kiváló gyakorlati gazdász volt, ki nagykiterjedésű földbirtokát mintaszerűen kezelte. Az 1848—49-iki szabadságharcban a magyarok pártján harcolt s mint Kossuthnak tisztelője, egyuttal Kossuth politikai és társadalmi elveinek is barátja volt. Barátja, Sandford útján az angliai hírlapokat gyakran tudósította a magyar ügyekről. A Szeben

⁵ E főuri nő bizalmas barátságban állott nagyajtai Kovács Istvánnal, minek egyházunk később annyi áldását élvezhette. Kovács István hagyatékából a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárába került levelezésben br. Wesselényi Polixénának két levelét találtam, miket ide iktatok. „Péntek, nov. 24 1842. Édes Kovács úr! Kérem, fogadja el ezen könyvet, bármily kicsiny értékű is legyen, mint szívből érzett igaz barátságom és hálás köszönetem jelöl. Ez, tudom, maga előtt érdeket fog nékie adni. Abbá pedig legyen meggyőződve, hogy érettem tett ezer, meg ezer barátságos bajlódásaira, míg élek, örökké örömmel és hálaérzettel fogok emlékezni. Magamat barátságába ajánlván, vagyok alázatos szolgálója

Pagezné Wesselényi Polika.”

„Gyéres, vasárnap, május 14-én 1848. Édes Kovács Ur! A Rákóczi elétevelyedett részét szerencsésen megkaptam és köszönettel küldöm. Itt nincs sok időm az olvasásra. Képzelve csak minő a bosszúságom, mióta itt vagyok, még egy újságot sem kaptam. Kérem menjen el maga a postára és beszéljen Bogdánfival, mert csak szörnyűség ebbe az időbe nem tudni, mi történik s azt mind szenvedni egy rongyos postamester hanyagságáért. Bár csak hagyták volna, hogy a deákok jól meghusángolják. Ocsvaival is igazítsa el, hogy a Híradót ide küldje nekem, úgy a Vasárnapit és Természetbarátot is. Ezeket én felejtettem el elrendelni.

Itt mi olyan csendesen élünk, mintha az özönvíz óta semmi változáson nem ment volna a föld át. Hanem nekünk is valami rongyos öségünk gyűlt egybe, botokkal gyakorolnak, mert fegyvere senkinek sincs; s egész nap reggeltől estig tokálnak és dobolnak, talán, hogy a veszélyt tőlünk elhárítsák, mint mikor a sáskákat üzték el a határról. Tegnap úgy hallám, hogy Tordán Kemény Farkas egy néhány román („oláh“) papot, ki Balázsfalvára készült, visszautasított. Ott már 400-ból álló őrsereg állott egybe, fegyver nem lévén, dsidákat készítettnek a lakatosokkal. Azokkal bizony fel lehet a románokat („...“) spékelni, de azok szegények ott olyan csendesek és úgy félnek s azt sem tudják mitől. Egyik fél, fél a másiktól, minden ember fél, egy közönséges megszeppenésbe estek anélkül, hogy okát tudják, miért. Azt hiszem, nagyobb részt mindennütt úgy van. Irjon újságot. Alázatos szolgálója

Pagezné.”

melletti csatában Bemnek szárnysegédje volt. Egy század magyar huszárral ő is segítette útját állani a Nagyenyed elpusztítása után tovább pusztítani akaró román felkelő tábornak. Mindezek miatt a világosi fegyverletétel után természetesen neki is menekülnie kellett Magyarországból s gyéresi kastélyába csak 6 év múlva, 1855-ben, térhetett vissza, — az angol kormány által garantált *salvus conductus*-szal. Angliában való hosszas kényszer időzését egyebek mellett arra is használta, hogy az angol unitáriusok között propagandát csinált azon tervének, hogy ezen túl az erdélyi unitáriusok minden évben küldhessenek egy papnövendéket a Manchester New Collégeba. Visszatérve Erdélybe, Paget most már itt próbálta fenti tervét megvalósítani.

Mielőtt azonban e stipendium történetét beszélném el, egy ennél sokkal nagyobb jelentőségű eseményről kell itt közbetűleg megemlékezni, mely arról szól, miképen próbálta a bécsi birodalmi kormány iskoláinkat megszüntetni s magyar nyelvű közoktatásunk lehetetlenné tétele után miképen akarta magyar nemzetiségünket németté átformálni. Előbb szegénységünkre hívatkozott, — vallásközösségünk 134.000 pengőforintnak gyors megajánlásával felelt erre vissza; majd a magyar anyanyelven való tanítást német nyelven való tanítással akarta felcserélni, — e szándék is megtörtött egyházunk vezető férfainak bölcs ellenállásán. Egyházunk mindent megtett unitárius és magyar voltának megmentésére. Jót akart s igaz úton akarta azt elérni. Ezért Isten is megsegítette. Az abszolutizmusnak semmiféle fondorkodása nem tudott erőt venni intézményeinken. Ám, e nemes önvédelmi harcot egyházunk nem egyedül saját erejére támaszkodva harcolta meg, mert mindvégig mellette voltak az angol és amerikai unitáriusok, kik pénzsegéllyel és biztató szóval támogatták erdélyi magyar hittestvéreiket. E támogatásnak közvetítője s mindvégig fáradhatatlanul lelkes barátja Paget János volt, ki e ténykedése által egyházunknak s erdélyi magyarságunknak egyik áldott emlékű nagy jöltevőjévé vált.

Az alábbiakban részletesen ismertetem a magyarságunkért és iskoláinkért folytatott ez önvédelmi harcot, mert abban oly sok tanulság rejlik, hogy azt hallgatással elmellőzni, vagy csak rövid kivonatban adni, — nem vitt rá a lélek. Olvassák ez iratokat olvasóim kegyeletes érzéssel. És tanulják meg rajtuk keresztül tisztelni a multat.

Az 1857. január 18-iki E. K. T. gyűlésén előterjesztetett, hogy a gubernium múlt évi dec. 28-ról $\frac{10039}{1144}$ szám alatt megírta, hogy minekutána az 1853/4 és 1854/5 iskolai évekről a maga általános tudósítását az erdélyi iskolák állapotjáról a bécsi bi-birodalmi közoktatásügyi miniszteriumhoz megtette, arra onnan 1856 április 24-ről 1469 szám alatt részint általános didaktikai utasítások, részint pedig vallásközönségünk iskoláit illető különös észrevételek érkeztek. A didaktikai utasítások tárgyazzák a görög és latin olvasmányok megválasztását, minden nyelvtanítók egyetértőleges közremunkálását, a nyilvános iskoláknak a kiszabott tantervhez viszonyát és az iskolai évi tudósítások alakját. Ezek rendjén a miniszterium tudatja, hogy a kiszabott tantervtől való lényeges eltérést csak azon iskolákban fogja megtűrni, melyek nem tartanak többé igényt ahhoz, hogy érvényes bizonyítványt adhassanak ki és érettségi vizsgálatot tart-hassanak. A nyilvános tanoda nevet és jellemet nem lehet sem-mikép azon körülménnyel igazolni, hogy az ezelőtt jogosított volt érvényes bizonyítványok kiadására. Minekutána az iskolák jelenben törvényes úton más szervezést nyertek, mint milyennel ezelőtt birtak, tehát minden iskolára nézve, mely e nyilvános-sági jogát megnyerni vagy megtartani kívánja, csak az a teendő, hogy abban a kiszabott tanterv és arra vonatkozó rendeletek az 1850-ben jun. 27-én költ rendelet értelmében a kormány cél-jainak megfelelőleg keresztül vitessenek, s e szerint valamint az egyes osztályokban, úgy az egész tanfolyam végén elért eredmény olyan legyen, amilyent a nyilvános status-gimnáziumok felmutatnak.

Ami pedig a vallásközönségünk iskoláit különösen érdeklő észrevételeket nézi, a miniszterium kijelentette, hogy tordai, ke-reszturi és kolozsvári iskoláink az 1854-ik évben nemcsak ren-deletellenes tantervet mutattak fel, hanem még szoroson köte-lezett tantárgyakat is, milyen a görög nyelv és a természetrajz, a tanításból kihagytak, az 1855-ik évre felterjesztett kimutatások pedig csak némely statisztikai adatok felmutatására szorítkoznak és iskolai tudósításoknak nem tekinthetők.

Mindezek alapján felszólítatik E. K. Tanács, hogy 1. te-gyen pontos kimutatást iskoláink alapítványai viszonyairól, a tanításnak és iskolai osztályoknak jelenlegi elrendezéséről, ta-nítói erejéről és a tanulók számáról; 2. adjon véleményt arról, melyik iskolánk maradjon meg állandólag nyolc és melyik négy

osztályúnak, melyeknek adassék az állami gimnáziumokéval teljesen megegyező szervezet és érvényes bizonyítványokat kiadható jog; iskoláink felvirágzása akadályait miképen kelljen elhárítani; s végre tekintettel lévén a jelenlegi általános rendszabályokra, miképen kellene iskoláink állását a kormánnyal szemben szorosabban megalapítani.

A guberniumnak e leiratát E. K. T. leadta véleményezésre a kolozsvári kollégium igazgatóságának, amely azt javasolta, hogy „miután a kolozsvári iskola 8, a tordai és kereszturi 5—5 osztállyal van beállítva és folyamatba indítva, mindhárom ezen állapotjában nyilvánosoknak és a nyilvánosság minden jogával bírónak kell tekinteni és fenntartani; a kormánnyal pedig maradjanak olyan viszonyban, aminőben jelenleg vannak.“

E javaslat alapján E. K. Tanács az (1857) április 30-iki gyűléséből a következő határozati javaslatot terjesztette E. Főtanács elé: „Szent vallásunkhoz tartozó tanodáink hazai törvényeink biztosító védpaizsa alatt, elődeink által alapítottván, azok a legnehezebb körülmények közt is egyedül hitrokonaink buzgalma és áldozatkészsége által tartattak és tartatnak fenn s vallásközönségünk szűk anyagi körülményei mellett is nemcsak, hogy az eléhaladó korról mindég előre törekvünk, de megfeszített igyekezeteinknek sikerült még eddig mindég a hazánkban más vallások tanintézeteivel egyenlőlépést tarthatni, s miután újabb időkben az egyházigazgatási és tanodai költségek aránytalanul megszorodtak, különös örömünkre szolgál nyilváníthatnunk, miszerint a fennebbi célok fedezésére vallásközönségünk kebelében fennállott évi gyűjtelékek megváltásául eklézsiáink és egyes hitrokonaink valóban példátlan vallásos buzgalmunknál fogva legközelebről 134.000 pengőforintnyi tekintélyes összeget biztosítanak,⁶ s idejárulván 50.000 pengőfo-

⁶ E nagyarányú közadakozás részleteinek története ma már jórészen ismeretlen a nagyközönség előtt, pedig nagyon megérdemelné, hogy az egész historia feldolgozva a nyilvánosság elé kerüljön. Sok okulás és tanulság származna belőle. Épen így megvilágításra vár kaáli Nagy Elek főgondnoknak szerepe egyházunk e válságos éveiben. Buzogány Áron nagybecsű életrajzi vázolata mellett újabb tanulmányhoz bőven volnának adatok. Én alább nagyjait Kovács Istvánhoz írott idevonatkozó két levelét közlöm, melyek a közadakozás munkájára vetnek érdekes fényt.

„Kedves Barátom! A két versen küldött három darab kötelezvényt vallásközönségünk pénztára gyarapítására vettem. Fogadja el érettök hálás köszönetemet. Hála Istennek, hitrokonink buzgalma nem szalmatűz, az minden felé mondhatni eredménydusan működik.

rintot felülhaladó régibb alapítványaink és néhai erdélyi k. kormányzéki tanácsos és országos főszámvevő-hivatali elnök Augustinovics Pál kedvesemlékű atyánkfiának hagyománya is, mely akként van rendezve, hogy a jövedelem tőkésítettén, mindaddig míg 10—10.000 pengő frt tőkeösszegre nem nő, pénz-erőnket koronként folytonosan nevelje; és emellett lankadatlanul azon törekedvén, hogy vagyoni állásunkat javítsuk, teljes megnyugvással, elmondhatjuk, miszerint vallásunk törvényei önállósága élvezete mellett azon helyzetben hisszük magunkat lenni, mikép tanodáinkat nemcsak, hogy fenntartani, sőt azokat időszerint előbbre vinni képesek vagyunk, kivált miután azon

Épen ma kapék Tordáról tudósítást. Az ottani gyűjtés már 3160 pengő frtra megy, de még nincs befejezve. Ezzel az itten tudva levő eredmény 26.970 pengő forintra rug. Tetemesebb összegekkel járultak gr. Bánffi Miklósné 2000 f., P. Horváth Károly 1000 f., Sala Elek 500 f., Gálfalvi Zsigmond 400 f. stb., továbbá gr. Teleki Miklósné 1000 f. úrbéri papirban. Még hátra vagnak itten Kelemen Béni, Gálfalvi Imre, Paget, Mikó Samú, a környékben Morvai, Nagy Lázár, stb. mind tehetős emberek, s több polgárok, kiktől alkalmasint mintegy 3000 pengő f. még várható. Marosvásárhelyt és Marosszékeken hallomás szerint 6000 pft körül áll az adakozás. Hát még az Aranyosi, Küküllői, Háromszéki, Udvarhelyi, Kereszturi s Felsőfejéri környékbeli atyafiak csak kitesznek vagy 14 ezer pengő frtot, úgy hogy én remélem, hogy az egyes hitrokonok adakozása az 50 ezer pengő frtot megközelítendi, ha meg nem haladandja.

Ezen kívül lesznek az Ecclesiák és belső személyek, kikre mintegy 80 ezer pengő van róva, s prócentjével kamatolandó.

Közelebről, gondolom, mindezekről biztos adataim leendnek, mert minden gyűjtő bizottmányokhoz eziránt felszólítást intéztem. A fentebb említett tordai tudósítás is erre jött válasz. Nem hágy el az Isten!

Még a Barátom vidékén is (t. i. Beszterce környékén) van egy atyánkfi, Bartók Zsigmond orvos Radnán, ki azután jutott eszembe. Nem tudom, a felszólítást miként juttassam hozzá s gondolva, hogy Besztercén gyakran megfordul, a hozzá intézett felszólítást a kötelezvényi nyomtatvánnyal együtt oly barátságos kéressel rekesztem ide, miszerint találja módját, hogy ezek neki kézbesíttessenek s még pedig ha lehet, jó eredménnyel.

Az öreg Koncz Jánost is Szászvároson megtalálta n, hogy alapítványát, mely jelenleg 17 ezer pengőn feljül van, engedje a mostani elintézett célra fordíttatni. Hosszason válaszolt, de száz szónak is az lön vége, hogy előbbi szándékától nem áll el. Ő szegény ifjaknak stipendiumokat akar, melyek csak számos évek mulva, mikor a tőke nem tudom, mennyire nő, jövedenek folyamatba. Az alapítvány már a mi kezünkben van, az az a pénzt mi kezeljük, de annak tiszta és miképi rendeltetését csak az öreg úr halálával (ki most 82 éves) tudhatjuk meg. Hiszen az is jó és idves dolog.

A beállott új évben áldja Isten minden javaival s tartson meg továbbra is jó emlékezetében, barátságában (Kolozsvár, január 14. 1857) Nagy Elek.*

létező szerkezetünknel fogva, hogy a tanári kar egyházi személyzetünk tevő része s a segédtanítók mindig arra képes papjelöltekből állíttathatnak ki, egyszersmind azon helyzetben is vagyunk, hogy a szükséges tanítói személyzetről a körülményekhez mért fizetések s javadalmak mellett is fennakadás nélkül kellően rendelkezhetünk s hova-tovább azt mind jobban, meg jobban elláthatjuk. Ily viszonyainknál fogva történt már most is, hogy az eddigi fizetéseknek megjavítása mellett, a kolozsvári főtanodáinknál létezett eddigi tanári állomások számát négygyel, a kereszturi altanoda mellett kettővel, és a tordait egygyel megszorítottuk, ez utóbbi mellett is még egynek szervezése szándékban van, s így kolozsvári főtanodánk mellett már most következő tanárok alkalmazvák: 1. egyházi főjegyző

„Kedves Barátom! A Bartók Zsigmond kötelezvényét folyó hó 19-kéről kelt barátságos levele mellett köszönettel vettem; az egyesektől való adakozások, amennyiben itten tudva vagynak, jegyzéseim szerint 43.500 pengő frtra mennek eddigelé, de biztos reményem van, hogy azok az 50 ezer frtot bizonynyal feljül haladják s miután az ecclesiak s belső rend kötelezéséhez 70 és 80 ezer közt van kinézés, a pénzalap 120—130 ezer körüli nevekédést nyrend. Hála Istennek, ez oly szép eredmény, mit az ember nem is mert volna eddig remélni is.

Az angolokra nézve is lesznek némi nemű cautus lépések téve, de erről máskor bővebben.

A kötelezvények most vagynak bejövőben, azért tiszta kimutatást csakis beérkeztükkor tehelni, miről annak idején örömmel fogok kedves Barátomnak közlést tenni. Nem képzelheti, mennyit sürgök-forgok, firkálok ez ügyben, de meg leszek nyugodva, ha jó lesz az eredmény.

Az öreg Koncz Jánost nem tudtam reá birni, hogy 17 ezer pengőre menő alapítványát az óhajtott célra átengedje. Tisztán kijelentette egy hosszas levelében, hogy el nem áll eredeti szándékától, azonban folytonosan levelezésben állok mostan is vele. Omnem moyeo lapidem.

Még eddig egyedül Iszlay László és Gálfi József vívták ki magoknak azon dicsőséget, miszerint a kérdésben forgó szent célra semmivel sem akarnak járulni. De azért csak meg nem bukunk az ők kedvekért. Jó az Isten és nem hágy el!

Azt is mondhatom, hogy az Acemián levő Pap Mózesben és Nagy Lajosban, úgy a még felküldendő Buzogány Áronban és Ferencz Józsefben oly derék professzori embereket nyer statusunk, kiktől igen sokat várhatni s kikre méltán büszke lehet.

Isten áldja és tartsa friss jó egészséggel, szívemből kívánom kedves Barátom tisztelő barátja (Kolozsvárott, febr. 20-án, 1857)

Nagy Elek.*

Mindkét levél a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárának nagyjaita Kovács István reliquiái között van.

és püspökhelyettes *Székely Mózes*, 2. a kolozsdobokai környéki esperest *Kriza János*, 3. *Bede Áron*, 4. *Mikó Lőrinc*, 5. *Kovácsi Antal* afia, mely utóbbi egyszersmind az igazgatói kötelességet is viendi; továbbá 6. felszentelt pap *Pap Mózes*, 7. felszentelt pap *Nagy Lajos* afiai, kik külföldi egyetemekről közelebből térendenek haza; 8. felszentelt pap *Buzogány Áron* és 9. felszentelt pap *Ferencz József* afiai, kik főtanodánkban eddig is tanítói hivatalt dicséretesen viselvén, ismereteik szélesbítése tekintetéből ezen Egyházi Főtanács engedelméből és rendelkezésénél fogva még egyetemeket is látogatni fognak. A többi tanítói személyzet egyházi szerkezetünkből folyó és igen hasznosnak és célirányosnak bizonyuló eleitől fogva fennálló gyakorlatunk szerint arra képes papjelöltekből állíttatván ki.

Továbbá a tordai altanodák tanári személyzetét a következők teszik: a) Újonnan kinevezett igazgató tanár *Csegezi László* afia, ki kolozsvári főtanodánkban még 1848 előtt dicséretes buzgalommal tanítói hivatalt folytatott. b) Tordai pap és eddig is tanár s jelenleg a jövő iskolai évig igazgatóságot is folytató *Albert János* afia. c) Papjelölt s eddig kolozsvári főtanodánkban tanítói hivatalt vitt *Májai István*, ki helyettesképen van alkalmazva addig is, míg ezen tanári állomást véglegesen betöltenők, a többi szükséges tanítói személyzet pedig papjelöltekből állíttatik ki.

Végre a székelykereszturi altanodák mellé a következő tanárok vagynak alkalmazva: aa) Igazgatótanár *Koronka József*, bb) helybeli pap és tanár *Péterfi Sándor* afia, továbbá cc) felszentelt pap és jelenleg kolozsvári főtanodánkban oskolafőnökséget, tanítói hivatalt viselő *Marosi Gergely* afia, ki ismeretei szélesbítése tekintetéből még egyetemeket is látogatni fog; és dd) 1848 előtt kolozsvári főtanodánkban tanítói hivatalt s itteni eklézsiánkban segédpapságot viselt, jelenleg pedig az evangélico-reformátusok szászvárosi tanodájában tanítói hivatalt folytató *Péterfi Sámuel* afia. A többi szükséges tanítói személyzet pedig itt is papjelöltjeinkből állíttatik ki.

Ezekből látható, mikép tanodáink ügyére folytonos kiváló gondot fordítunk és hogy a jövő iskolai évben elkezdve az eddigénél nagyobb és rendezettebb tanítói erőről rendelkezhetünk. Ide járul az is, hogy papjelöltjeinkben egy igen alkalmas segélyforrásunk van, kikből mindig friss és képes tanítói egyénekkel láthatjuk el tanodáinkat, mely intézvénynek még

azon igen nevezetes gyakorlati haszna is van, hogy papijelöltjeink oly rendszerrel vezetvén végig a tanodai tanfolyamon, miszerint magokat egyszersmind tanítóságra is képessé tegyék, majd mint valósággal alkalmazott tanítók nemcsak hogy gyakorlati szakavatottságot szereznek magoknak, de idővel papokká nevezetvén, nevelői képzettségöknél s tanító gyakorlottságoknál fogva a népnevelésnek is hasznos és nyomós előmozdítóivá válnak. Ily szerkezettel leheténk s vagyunk képesek arra is, hogy minden eklézsiákban egyszersmind a pap közvetlen felügyelete mellett saját vallásos kebelbeli iskoláink létezhetnek.

Kolozsvári főtanodánk a theologiai tanfolyamon kívül nyolc gimnazialis osztályt foglal magában, a tordai és székelykereszturi altanodáink pedig a négy algimnázialis osztályon felül némely helyi és vallási viszonyoknál s a régi szokásoknál fogva még egy felgimnázialis osztállyal is bírnak, amiben különben semmi nehézség sem lehet, miután mindhárom tanodáink az azokban rendszeresített tanítókra, tanulmányokra és azoknak felosztására nézve azon orgánikus összhangzásban vannak, hogy a tordai és székelykereszturi két kisebb gimnáziumunkat egyszersmind úgy is tekintjük és tartjuk, mint kolozsvári főtanodánkba békebelezett párhuzamos osztályokat. Mindenik tanodánkra nézve teljes törekvésünk az, hogy a magyar kormány által kiadott „Entwurf der Organisation der Gymnasien“ című munkában kifejezett tanrendet és módot lehetőleg és minél előbb megközelítsük.

Említett tanodáink népessége következő: Kolozsvárt 165, Tordán 150 és Székelykereszturon 143. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy ezek népessége 1848 előtt sokkal nagyobb volt s jelesen a kolozsvári főtanodáé 300 körül, a tordai és székelykereszturi altanodáké pedig külön-külön 200 körül, sőt olykor azon felül is járt, s ezen számok csökkenését csak a közbejött villongó idők okozzák, de tanodáink népessége újból folytonos nevedésben lévén, semmi kétségünk nincs, hogy idővel az 1848-ik év előtt volt számot nemcsak elérendi, de felül is haladhatja; különösen, miután tanodáink szorosan szent vallásunkhoz tartoznak s azzal elválhatlan kapcsolatban vannak. És miután azok egyedül és kirekesztőleg vallásközösségünk által tartatnak fenn, azoknak továbbra is fennállását nem a tanodák kisebb vagy nagyobb száma, hanem csupán szent vallásunk érdeke feltételezi, mihez képest mély tiszte-

lettel kijelentjük, hogy eleink által szent vallásunk törvényes önállóságánál fogva alapított s vallásközösségünk által folytonos áldozatokkal fenntartott tanodáinkat ezentul is a magok terjedelmében sértetlenül fenntartani akarjuk.

Ezen három tanodánk eleitől fogva nyilvánosság jogával bírt és bír jelenleg is, kiadott oskolai bizonyítványainak minden hatóságok által mindig érvényeseknek tekintettek és azoknál fogva oskolát végzett fiaink mind közhivatalokra, mind pedig birodalombeli és külföldi egyetemekre felvétettek. Tanodáink ily nyilvánossági joga szent vallásunknak a hazai törvénykönyvekben foglalt számtalan törvények és fejedelmi biztosítások által megalapított és szentesített törvényes önállóságából, autonómiájából természetes következássel önkényt foly s valamint az soha is kétségbe nem vonatott, úgy azt biztosította a Leopoldinum Diploma első pontja is a következő szavakkal: „In causa receptarum religionum et scholarum nihil alterabitur“, s még határozottabban kifejtette az 1791-ik évi 55-ik törvénycikk. Amint ezeket 1854-ik évi szept. 10-ről kelt 323 szám alatt tett tiszteletteljes felterjesztésünkben is megírni bátorzkodtunk.⁷ Me-

⁷ Pro memoria érdekes lesz itt az alábbiakat közölnöm.

A cs. kir. kormányzóóság (gubernium) 1854. június 6-án bekerete azon rendeletet, mellyel iskoláinknak nyilvánossági joga megengedetett. E. K. Tanács a felhívásra a (1854) szept. 10-ki gyűlésen a következő határozatot hozta: „Az iskolai tudósítások az értekezleti jegyzőkönyvekkel együtt küldessenek fel a magas helyhatósághoz, az iskoláink nyilvánosságára vonatkozó adatokra nézve alázatosan megírván:

1. hogy Erdélyben valamint minden törvényesen bevett vallásos felekezetek iskolái eleitől fogva nyilvánosak voltak, úgy azok voltak a mi iskoláink is, s kiadott iskolai bizonyítványaink minden hatóságok által érvényeseknek tekintettek és azok mellett az iskoláinkban végzett ifjak mind közhivatalokra, mind a birodalmi és külszrági universitásokra felvétettek.

2. Ezen historiai jogunkat a Leopoldinum Diploma 1-ső pontja ezen szavakban biztosította: In causas receptarum religionum, scholarum, nihil alterabitur.

3. Ezen szerint biztosított jogunk az 1791-ki 55-ik articulus által még tisztábban kifejezetett s okadatolva törvényesítettett ezen szavakban: Ad conciliandum, etc.

4. Ezeknek alapján midőn közelebből is 1847-ben E. Főtanácsunk kolozsvári iskolánkban törvénytanítói széket nyitott és azt az akkor felséges kir. kormányzékhez kihirdetés végett felterjesztette, a felséges kir. kormány 1847-ben 7878 szám alatt ezt minden törvényhatóságoknál közhírré tette s egyzersmind a felséges udvarhoz is feljelentette, ahol csakugyan 1847-ben 4205 udvari szám alatt ezen szavakkal vétetett tudásul: „Relationem Gubernii Regii intuitu fundationis per Carolum Rediger pro erigenda in Collegio Unitariorum Claudiopolitano cathedra juris, necnon effectivi jam erectae hujus cathedrae ac subsecutae etiam advocati Laurentii Mikó de Bölön in juris professorem denominationis sub 12-ma Julii a. c. Nrque 7878 praestitam, pro statu notitiae susceptam haberi.“

lyeknél fogva szent vallásunkhoz viseltetni tartozó kötelességünkől folyólag nem tehetjük, hogy tanintézeteknek törvények által biztosított és folytonosan gyakorlott nyilvánossági jogához ezúttal is ne ragaszkodjunk.

Tanintézeteink felett vallásközönségünk saját kebelbeli organumai s főként az Egyházi Főtanács által örködvén, ez, valamint azoknak anyagi szükségeiről és szellemi haladásáról gondoskodott, a hiányokat pótolva javította, a hiányosoknak ismert intézvényeket változtatta, úgy vallásos kötelességének ismeri azokat ezután is az ily tanintézetektől várható tökélyre folytonos előhaladással emelni. És ezen saját szerű s kizárólag hitfelekezeti szerkezet által a vallásközönségünk kebelében levő tanintézeteknek, mint szorosan hitfelekezeti intézeteknek, az államhozi viszonya szabatosan és tisztán megvan határozva, ami nem egyéb, mint a minden hitfelekezetet méltányosan illető és Erdélyben eleitől fogva élvezett önkormányzási jogából folyó azon vallásos függetlenség, mely szerint egyházi és oskolai ügyeit saját belátása szerint maga intézhette, vezethette és rendezhette, teljes hódolattal viseltetvén az uralkodó felség legfőbb felügyeleti joga iránt.

Ezeknek alapján tanintézeteinkre nézve s általában nevelés és oktatásügyi tekintetben, a hosszas idők által idvesnek bebizonyult azon viszonyban kívánunk maradni az állammal szemben, amelyben ezelőtt is mindig voltunk, meg lévén győződve, hogy csak is ez felelhet meg szent vallásunk törvényes autonómiájának és csakis így és ez által elhárítva minden akadálya oskoláink nagyobb tökélyre emelhetésének.

A junius 7. s köv. napokon Egyházi Főtanácsí ülés változtatlanul magáévá tévén e határozati javaslatot, az a Helyhatóság útján a birodalmi miniszterium elé terjesztetett fel. A helyhatóság e felterjesztésre augusztus 13-án 15590 sz. alatt azt válaszolta, hogy „valódi méltánylással vette kedves tudásul azon áldozatkészséget, mely szerint hitfeleink a Vallásközönségünk eddigi csekély alapját 134.000 ezüst forinttal nevelték, valamint ezen áldozatkészséget, úgy szintén az iskoláinkban jelenleg létező tanítók és tanulók számáról kimutatást s iskoláinknak további fennállása iránti kívánatát E. Főtanácsunknak a magas Miniszterium előtt emlékezetbe fogja hozni.”

A birodalmi miniszterium, úgylátszik, szintén elismeréssel vette tudomásul a felterjesztett jelentést, miként ezt a Guber-

niumnak 1858. ápr. 27-ről kelt 7797 sz. leirata tudatta: „Az iskolák külállapota emelésére tett áldozatkészség — írja a Gubernium leirata — elismertett.“ Ezzel tehát az iskolák létét fenyegető egyik veszély el volt hárítva.

A bécsi kormány más úton is megpróbálta iskoláink létét lehetetlenné tenni. Ez a másik mód a *Schulfassio*-k bekérése volt. Ugyanis gróf Thun birodalmi közoktatásügyi miniszter 1856. szept. 20-án elrendelte, hogy a római katolikus, görög-keleti és izraelita népiskolák évi költségvetéssel egybekapcsolt vagyonelejtárt, az iskola személyzetéről törzskönyvi kivonatot (ez volt a *Schulfassio*) terjesszenek fel. E rendelet a protestáns iskolákat nem említette meg. Azonban a Gubernium úgy értelmezte, hogy a fassiók („iskolai vallományok“) elkészítése ezekre is kötelező, ezért (1856.) dec. 10-én felhívta E. K. Tanácsot, adna véleményt a következő 3 kérdésre: a) Az iskolai vallomásokat kik által s miképen kéne bevételni és elkészíttetni? b) Ezen fassiók mintáit az erdélyi iskolák viszonyaihoz képest miképen kellene megállapítani? c) A népiskolai tanítók évi fizetésének minimumát mennyiben lehetne megállapítani? E kérdések nyilván az egyház vagyoni állapotának pontos megállapítását célozták. Hogy azonban titokban mi volt céljuk, azt világosan föltárta az E. K. Tanácsnak e kérdésekre adott válasza.

„Amint — írta az E. K. T. — az 1850. augusztus 16-án iskoláink szerkezetéről és 1851. szept. 2-án vallásközönségünk igazgatásáról tett felterjesztéseinkből is megtetszik, nálunk vallásunk szelleméből kifolyó egyházi alkotmányunk szerint az egyház és iskola nincsenek külön válva, megkülönböztetve, hanem egyek s hogy ezen elv minden tanintézeteinknél, de kiválólág nyilvánul alsóbb falusi iskoláinknál, hol az iskola tökéletesen össze van forrva az eklézsiával és azzal egy egész, elvben és gyakorlatban. Ugyanis mi ezen iskoláinkat olyan felekezeti és egyházi intézeteknek tekintjük, melyekben vallásos közönségünknek erkölcsös és vallásosan mivelte buzgó tagokat törekszünk nevelni. Következőleg nálunk nincsenek úgynevezett nép- vagy községi iskolák, hanem van minden egyes, még a legkisebb eklézsiában is egy hitfelekezeti vallásos iskola, melyet minden egyes eklézsia saját erején alapított és saját jövedelméből vallásos buzgalmi áldozatával tart fenn oly szoros kapcsolatban az egyházzal, hogy ennek lelki szolgálói ezen szolgálatjukért fizetésért kötelesek egyszersmind iskolatanítók

is lenni s másfelől az oskolatanítók vallásunk kebelében egyházi törvények alatt álló s a clerus testületéhez tartozó oly egyházi személyek, kik a papot szükség esetében helyettesítik és pótolják, egyházi funkciókat végeznek s miután az oskolamesterek mint végzett theologusok egyszersmind papjelöltek is, rendesen érdemeikhez képest papságra is emeltetnek, s ennél fogva az eklézsiák által is papságra megválasztathatnak s az egyház gondnokai egyszersmind iskolagondnokok is.

És mivel vallásközönségünk kebelében minden egyes eklézsiák, és ennél fogva az ezektől különválnak nem is gondolható falusi iskoláinknak is viszonyai egyházi törvények, régi szokásos intézvények által rendszeresen meghatározva és elintézve vannak, annál fogva minden s kivált nem magától az egyháztól keletkezett intézkedés felesleges; s amennyiben az által hitrokonaink elemi vallásos és erkölcsi neveltetése a vallásos buzgalom ápoló szárnyai alól kivétetvén, a köteleztetés rideg mezejére tétetnek által, káros is lenne.

A fent tisztelt magas rendeletben kitett Schulfassiók megtételét a vallásfelekezetünk iskoláira annál kevésbbé lehet alkalmazni, hogy az gyakorlatilag ki se vihető, amidőn azoknak nincsen az eklézsiától különvált önállása, jövedelme és tanítószemélyzete.

Ami falusi iskoláink tanítói fizetése minimuma meghatározását illeti, ezt is feleslegessé teszi azon körülmény, mely szerint ezek, mint egyházi személyek, tartoznak a tanítás kötelességét is vinni.

Mindezeknél fogva eklézsiáink kebeleiben létező egyházi személyek által kezelt és egyházi törvényeink alatt álló tisztán vallásos oskoláink vallásos szerkezetünknek elválatatlan kiegészítő részei lévén, azok iránti jogainkról s rendelkezhetésünkről számtalan fejedelmi biztosítások és törvények által szentesített vallásos önállóságunk, vallásos életünk nyilvános veszedelmeztetése nélkül le nem mondhatunk, és erősen meg vagyunk győződve, miszerint a vallásokhoz kötött tisztán vallásos oskoláknak felbontása s községi oskolákká alakítása nem tenne egyebet, mint a nemzetiségek és az eddig Erdélyben példás egyetértésben élt különböző vallásfelekezetek közt a nemzetiségi vallásos féltékenységnek s egyenetlenségnek és surlódásoknak gyászos magvait hintené el."

Az Egyház Képviselő Tanácsnak e komoly, lelkeshangú

felirata eléggé sejteti azon nagy veszedelmet, amely iskoláinkban egyházunkat s egyházunkban magyarságunkat fenyegette. A veszély igazi nagyságát még ennél is jobban leírja az alábbi egyházi határozat. Ugyanis a gubernium április 23-án ismételten megsürgette az egyház válaszát a tanítási nyelv szabályozása kérdésében. E sürgetésre E. K. Tanács a következő felirattal válaszolt:

„A magas Helyhatóságnak idei (1857.) febr. 3-ról mult évi $\frac{26150}{3773}$ sz. alatt költ intézvénye következtében, mely szerint az Egyházi Tanács arra szólított fel, hogy tanodáink állapotjához alkalmazólag saját véleménye kíséretében táblás kimutatásokat terjesszen fel az iránt, hogy jelenleg azokban a tanítási nyelv melyik? ezentúlra s jelesen a közelebbi 1857/8-ik isk. évben, mely tárgyakra nézve lesz a tannyelv a német? a tanítók közül ki fog német nyelven tanítani? és az algimnáziumokban melyik hazai nyelv marad tanítási nyelvül? a kolozsvári, székelykereszturi és tordai tanintézteinkről a kivánt táblás kimutatásokat* ide rekesztve, bátorkodunk tiszteletteljes felfejtésünket a következőkben tenni meg:

A fent tisztelt magas intézvény értelme oda menvén ki, hogy az anyai nyelv előbb egyes tanulmányokra nézve, utóbb azonban általánosan tannyelvvé emeltessék,** — nem tehetjük, hogy ezuttal is az 1853-ik évi nov. 20-ról 346, 1854-ik évi jan. 21-ről 11 és 1855-ik évi márc. 11-ről 64 szám alatt tett felterjesztéseinkre ne hivatkozzunk, melyekben egész vallásközönységünk meggyőződéséből kifolyólag tisztelettel felterjesztettük, hogy tanodáinkban az oktatási nyelv egyedül az anyai magyar nyelv lehet, mely akkoron kifejezett meggyőződésünket az azótai folytonos tapasztalat s e tárgynak minden oldalról komoly megfontolása is nem hogy gyengítette volna, sőt hova-tovább még szilárdabbá tette.

Feleslegesnek látjuk azon lélek- és nevelésitani elveket részletesen elősorolni, melyek egyházunkat törvényes jogánál fogva már régen arra birták, hogy kizárólag magyar ajkú növendékeit ne idegen, hanem anyai magyar nyelven nevelje és tanítsa.

* E táblás kimutatások közlését elhagytam,

** E nem egészen szabatosan szerkesztett mondat azt jelenti, hogy a birodalmi miniszter intenciói szerint előbb csak bizonyos tárgyakat kell németül tanulni, később mindent, mert hiszen — — később (így gondolták akkor Bécsben) amúgy is minden magyarnak német lesz az anyanyelve.

Midőn ezelőtt régebb a latin vala a tanítási nyelv iskoláinkban, a legkézzelfoghatóbban volt módunk tapasztalni káros következtetését azon visszás és természetellenes eljárásnak. A gimnázialis tanfolyamra szánt drága idő, mely alatt az ifjaknak tehetségeik általános kiképzése és fejlesztése mellett tudományt tanulniok, hasznos ismereteket szerezniök kellett volna, a tudomány eszközének egy idegen nyelvnek sokakra nézve nem is sikerülő elsajátítására pazaroltatott el. Hányszor történt, hogy némely különben jól alkotott, de a tannyelv felfogására nem elég képes ész kifejetlenül és bután volt kénytelen maradni, az anyai nyelven oly könnyen megszerezhetett tudományos ismeretek előtte az idegen tannyelv rejtekében lévén hozzájárhatatlanul elzárva. Nem csuda tehát, ha az egész mivelt és tudományos világ józan elméletre alapított gyakorlat nyomán már rég elítélte azon természetellenes rendszert, hogy az iskolákban idegen nyelv legyen a tannyelv s az anyai nyelvnek természetes jogaiba való behelyeztetése által megalapította azon észszerű elvet, hogy mindenki csak azon nyelven képezheti leginkább magát és a tanuló azon mód és eszközök által juthat leginkább az igényelt tudományos ismeretek megszerzéséhez, mely legtermészetesebb, s annál fogva legbiztosabban vezet a kívánt célra s ez az *anyai nyelv*, mely a gyermekkel születik és fejlődik, melyhez fogalmi kötvék, melyet az iskolába léptekor már képezve bír s melyet nem kell még előbb ekkor nagy fáradsággal, idővesztéssel és mégis bizonytalan sikerrel magáévá tennie.

De különben is ha szintén lehetséges is, hogy valaki valamely idegen nyelvet annyira elsajátítson, hogy azt egyénileg tudományos, vagy gyakorlati céljaira sikerrel használhassa, de felette nehéz, sőt mondhatni, csaknem lehetetlen azt oly tökélyre vinni a tanulónak a gimnázialis tanfolyam alatt, hogy őt a tudományok nehézségeivel küzdésben az ismeretlen és csak most valahogy eltanult nyelv tetemesen és károsan ne gátolja; a tanítónak is szinte lehetetlen úgy tanítani idegen nyelven, hogy gyakori kölcsönös értetlenségek ne forduljanak elő a tanulók értelmi haladásának rovására s az iskolai tanfolyam kívánt eredményének veszélyeztetésével.

Már csak ezen általános elvek is világosan mutatják, hogy a magyar ajkú tanintézetekben a német nyelvnek tanítási nyelvül felvétele amellet, hogy az gyakorlatilag kivihetetlen, következé-

seiben is ellenkezik a gimnáziumok céljával, mely nem az, hogy egy idegen nyelv minden áron megtanultassék, hanem az, hogy a növendékeknek erkölcsi nevelés és kívánt tudományos kiképzés adassék. De amellet egy ily intézkedés mind vallási, mind nemzetiségi tekintetben is a legnagyobb aggodalmakat kelthetné.

Mi vallásközönségünket illeti, vallásunkkal s egyházi szervezetünkkel minden tanintézeteink a legszorosabb és elválaszthatatlan kapcsolatban állanak, azokat egyedül boldog emlékezetű elődeink alapíták s egyedül vallásközönségünknek szent vallásunkért s annak érdekében hozott folytonos áldozatai tartják fenn.

S valamint szent vallásunkkal tanintézeteink szoros kapcsolatban vannak, úgy attól nemzetiségünk érdekei is elválhatnak, mert vallásközönségünk tagjai mind magyarok és székelyek és kirekesztően magyar ajkúak s innen tanintézeteinknek amellet, hogy hív alattvalókat és hasznos honpolgárokat nevelnek, főfeladta különösen az is, hogy magyar vallásközönségünk számára magyarul beszélő, magyarul gondolkodó s egyszerűsmind a célnak megfelelő ismeretekkel is bíró papokat, tanárokat és iskolatanítókat képezzenek; s miután jelenleg édesanyai nyelvünk továbbképzése s művelése sajátlag csak az egyház és iskola körére szorítkozik, vallásközönségünk, mind vallásos, mind nemzeti életére nézve méltán aggódhatnék akkor, ha az anyai magyar nyelv, mely művelődésének, valódi képződhetésének s fejlődésének egyetlen és természetes eszköze, saját áldozataiból fenntartatott és tisztán magyar ajkú tanintézeteinkben egy, vallásközönségünk tagjaira nézve idegen nyelv miatt nemcsak hogy hátra tétetnék, de épen ki is rekesztetnék.

S miután elődeink vallásunk és vallási művelődésünk érdekében tették alapítványaikat és hitrokonaink e szellemben és ezen feltétel alatt hozták közelebből is és hozzák tetemes áldozataikat, — ezen Egyházi Tanácsnak lelkiismeretes kötelessége azokhoz ezen túl is kegyeletesen ragaszkodni, sem vallásos életünket, sem nemzeti művelődésünket egyetlen idegen nyelvnek megtanulásáért áldozatul hoznunk nem lehetvén, és pedig annyival kevésbbé, mivel ezen nagy áldozat gyakorlatilag még akkor sem volna szükséges, ha netalán az iskoláinkban tanuló növendékek közül vagy egynek kenyere meg-

szerzése vagy életmódja biztosítása kívánná is azt. Ugyanis vallásközönségünk meglévén győződve a német nyelvnek, mint nyelvnek, mind irodalmi mind társadalmi fontosságáról, annak mint nyelvnek tanítását még az új tanrendszer keletkezése előtt már régebb iskoláinkba behozá s erre, miután kötelezett tantárggyá vált, még nagyobb gondot fordíta, valamint az érettségi vizsgálatok alkalmával is arra különös tekintettel volt. Már régibb intézkedéseink célszerűségének elég tanubizonysága az, hogy hitrokonaink közül számosan egyedül az iskoláinkban vett oktatás alapján eléggé alkalmasakká váltak német nyelven is hivatalokat folytatni; s miután egy szaknyelvbenei képességet legfőképen az élet és gyakorlat s nem pedig egyedül az iskola adhatja meg, ezentúl is növendékeinknek oly képzettséget kívánunk adni, hogy az iskolából kiléptökökkel általános tudományos fejlettségök és ismereteik mellett a német nyelvben is — mint művelt s hasznos nyelvben — oly alapos képzettséggel bírjanak, hogy az államszolgálat bármely ágára is, ha különben erre kedvök és tehetségök van, könnyen teljesen kiképezhessék, alkalmazhassák magokat. Hogy ezen eljárásunk nemcsak okszerű, hanem a célnak is teljesen megfelelő, a legvilágosabban tanusítja szász rokonaink példája, kiknél iskoláinkban a tanítási nyelv még akkor is saját anyai német nyelvük volt, mikor a közigazgatási és hivatalos nyelv nem német vala, s mégis amellet, hogy sok hasznos és művelt polgárokat adtak a hazának, teljes számban tudtak kebelökből az állam szolgálatára is jól kiképzett egyéneket kiállítani. De különben is körülményeinket tekintve nemcsak jogosnak, hanem igazságosnak is azt tartjuk, hogy vallásközönségünknek s növendékeink többségének érdeke vétessék a tanügy elrendezésében egyedül tekintetbe s ezen önkényt mutatókozó érdek a nagy többségnek alig egy-két növendék netaláni magánérdekének ne rendeltessék alája és pedig annál kevésbbé, miután ezen egy-két egyénnek is célja elérhetésére nézve — amint fennebb felfejtettük — út és mód elég nyújtva van.

Mindezeknél fogva midőn amellet nyilatkozunk, hogy tanintézeinkben egyedül és kirekesztőleg anyai magyar nyelvünk lehet a tanítási nyelv, egyszersmind Felséges uralkodónk atyai kegyelmébe is tántoríthatatlan bizalmunkat helyeztetjük, legteljesebben meglévén győződve, hogy ő császári királyi apostoli Felsége szent vallásunknak törvények és fejedelmi

biztosítások által sokszorosan szentesített jogait valamint elismerni méltóztatott, úgy azokat sértetlenül fenntartani is kegyeskedend, mihezképest bátorkodunk hivatkozni többek közt a Leopoldinum Diploma I. pontja ezen biztosító szavaira: „In causa . . . etc.“ Továbbá az 1791. évi 55-ik törvénycikknek következő kifejezéseire: „Ad conciliandam . . . etc“ Törvényes jogunk s ebből folyó gyakorlatunk és önálló hatáskörünk megerősítésére szolgálnak az „Entwurf der Organization der Gimnasien und Realschulen in Oesterrich“ 17-ik §-ának 1, 2 és 4-ik pontjai. Minélfogva midőn anyai magyar nyelvünk Erdély igen jelentékeny népességének mívelt és kifejlett irodalommal bíró anyanyelve s tehát az országban hazai nyelv; midőn kirekesztően magyar ajkú vallásközönségünk tanintézetei tiszta magyar népessége szükségéinek egyedül csak az felelhet meg, s midőn végre tanintézeteink fennállása anyagi szükségéit magyar ajkú vallásközönségünk saját vagyonából fedezte és fedezi, fennebb a tannyelv iránt tett jogos és tisztelettelos nyilvánításunk egyszersmind összhangzásban van az említett §-ban kimondott okszerű, méltányos és a gyakorlati életbe csakis egyedül átmehető elvekkel is, — s meg vagyunk győződve, hogy azokat a körülményeket s az indokok nagy fontosságát tekintetbe véve, a magas kormány is méltányolandja.“

Az E. K. Tanácsnak ezen határozott hangú, erélyes és mély hivatásérzetről tanuskodó válasza után a birodalmi kormány egyházunknál többé nem kísérletezett a tanítási nyelv megváltoztatásával.

Volt azonban még egy kísérlete a germanizálásra. Ez az volt, hogy elrendelte, miszerint a jövőben csak az osztrák egyetemek tanárvizsgáló-bizottságai előtt vizsgázott tanárok taníthatnak iskoláinkban. Erre vonatkozólag E. K. Tanács a Guberniumhoz az alábbi felterjesztést intézte: „A cs. kir. magas helyhatóságnak 1854 ápr. 27-ről $\frac{6575}{879}$ 1856 dec. 8-ról $\frac{20637}{2442}$ s 1857 márc. 20-ról $\frac{3143}{494}$ számok alatt költ rendeletiben foglalt, a tanítók szigorlatát tárgyazó intézkedésekre nézve Egyházi Tanácsunk, komoly megfontolás után, állhatatosan meggyőződött abban, hogy azok vallásfelekezetünk iskoláira nem alkalmazhatók.

Ugyanis miután vallásfelekezetünk iskolái érdekében hosszú évek során hozott tetemes áldozatok következtében azon helyzetben van, hogy iskoláira nézve biztató reményekkel

nézhet a jövőbe s már jelenleg is rendszeresített állapotban minden lényegesekben megfelelnek azon kívánatoknak, amelyeket a nevelés és oktatás célja megkíván, minden kétségen kívül most is hivatva van azon százados gyakorlat és sarkalatos törvények által megszentezett és igen természetes joga gyakorlatára, hogy a kebelében levő tanintézetek s gimnáziumok felől, melyeket maga állított és saját költségén tart fenn, szabadon és függetlenül rendelkezessék.

Ezen egyházi szerkezetünktől el nem választható autonómiának kifolyása lévén a vallásfelekezetünk iskolái mellett alkalmazandó tanítók megválasztása, elbocsátása felőli intézkedés is, azt mindig teljes érvényben gyakorolta s ezután is arról le nem mondhatólag gyakorolnia kell az Organisations Entwurf 11. §. 2-ik pontja s 104. §. 2-ik pontja szerint is. Miből okszerűen következik, hogy a gimnáziumainkban alkalmazandó tanítók képessége felől határozni csakis Egyházi Tanácsunknak kötelessége és joga, mint hitfeleink által a nevelés és tanítás vezetésével megbízott testületnek.

Egyházi Tanácsunk a legnagyobb készséggel öleli fel ugyan mindazt, amit tanintézeteink virágzása s előhaladására előnyösnek gondol s bizonyosan, ha iskoláink érdekében szükségesnek látná, sietne felhasználni azon alkalmat is, hogy alkalmazott vagy ezután alkalmazandó tanítóit a Bécsben, Prágában, Lembergben és Innsbruckban felállított vagy ezután még másutt is felállítandó Vizsgáló Bizottmányok valamelyike eleibe állítsa, de meggyőződése szerint a saját maga megnyugvásán és elhatározásán kívül ezekre nézve minden további vizsgálat és intézkedés felesleges és szükségtelen. Ugyanis hitfelekezetünk kebelében levő gimnáziumaink mellett a tanítók egyszersmind nevelők is, oly felelős nevelők, kiknek kezeibe teszik le hitrokonaink gyermekeiknek nemcsak tanítását, hanem azoknak teljes képeztetését, vallásos és erkölcsös növeltetését s ennél fogva jövődjő boldogságát. Igen természetes tehát, hogy Egyházi Tanácsunk hivatalos kötelessége és hivatása fontosságának érzete mellett hitrokonaink iránti vallásos buzgalmától és önérdekétől vezéreltetve, mindig a legnagyobb óvatossággal és lelkiismeretességgel szokta választani a tanítókat, mégpedig kirekesztőleg csakis hitrokonaink közül, kiknek rendesen egyszersmind vagy felszentelt papoknak vagy pedig papi jelölteknek is kell lenniök, tehát mindig olyanokat, akik kora gyermek-

ségöktől fogva Egyházi Tanácsunk szeme előtt és szárnyai alatt nevedekve, azoknak mind képességek és tanítói hivatalra alkalmas voltok, mind erkölcsi magokviselete teljesen ismeretes és akiket a tanítói hivatalra eleintén saját kebelében saját felvigyázata alatt, később külföldi egyetemeken képez és képeztet. Mely eljárás mellett a megválasztáson és alkalmazáson kívül Egyházi Tanácsunk körén kívül eső minden más vizsgálat felesleges. Ugyanazért Egyházi Főtanácsunk az iskoláiban alkalmazandó tanítók alkalmazása körül eddig követett, a gyakorlat és dolog természeténél fogva célirányosnak tapasztalt, a Leopoldinum Diploma 1, és 3. pontjaiban s az 1791. évi 55-ik articulusban is számos fejedelmi biztosítások s más törvények által is biztosított eljárásában és szokásában ezután is megmaradni kíván.“

E felíratí válaszó után a birodalmi kormány egyházunknál beszüntette további germanizáló kísérletezéseit. Hogy azonban a protestáns egyházak elleni támadása másutt nem szünt meg, sőt a következő években a legádázabb küzdelemmé fejlődött ki, azt tudjuk. Ennek elbeszélése azonban külön tanulmány tárgyát képezhetné.

Amíg egyházunk vezetősége, élén kaáli Nagy Elek főgondnokkal és Székely Mózes püspökhelyettes főjegyzővel, ilyen erélyesen küzdött hitünk, fajunk és magyar műveltségünk sértetlen megóvásáért, addig Paget János sűrűn írott leveleiben részletesen informálta az angol unitáriusokat erdélyi hitrokonaik sorsáról, felhíván őket a gyors segítségre. Levelezésének meglepő eredménye lett. 1858 május 1-én kaáli Nagy Elek főgondnok az E. K. Tanácsnak azt jelenti, hogy „angol hitrokonaik 1231 font sterlinget, 12 shillinget és 4 penst küldöttek vallásközönségünk pénztára gyarapítására, mely (akkori) osztrák értékű 13414 forint 56 dénárban kereskedő Ditrich Sámuel által kifizettetett,“¹ Majd pedig ugyanezen (1858) év szeptember ele-

¹ Az 1859 évi E. K. Tanács jegyzőkönyvének 144-ik pontja. Az itt olvasható köszönő levélben már említés van téve az akadémiták segélyezéséről is. E segélyösszeg történetét Fretwell János később így adta elő: „Midőn 1857-ben az erdélyi unitárius egyház a császári kormány rendelete miatt abban a veszélyben forgott, hogy felsőbb tanintézeteket bezárják, mivel nem tudnak elég tanárt állítani be, Paget János az angol unitáriusokat a Britt és Külföldi Unitárius Társulat útján értesítette a helyzetről és az angol unitáriusok felfógták a helyzet komoly voltát s tizenháromezer forinton felüli segélyt küldöttek.“ (Unitárius Közlöny, 1892. évi foly. 107. l.)

jén Tagart Edward, a Manchester New Collége gondnoka és az University Hall tanácsosa leánya Lucy kísérelében Kolozsvárra jött. Egy hétig maradt itt, mint Paget vendége. Ez idő alatt nagy szorgalommal tanulmányozta az itteni viszonyokat. Szeptember 23-án írott levelében¹ ezek olvashatók: „Láttam az unitáriusok iskoláját itt és Tordán; vasárnap én és Lucy jelen voltunk az istentiszteleten és hallottunk egy magyar beszédet, amelyből egy szót sem értettünk. Istentisztelet után jelen voltam a Consistorium gyűlésében, amelynek tiszteletbeli tagjává neveztek ki. Én egy rövid beszédet tartottam angol nyelven, melyet Paget úr németül adott elő.”² Holnap fényképeznek s arcképem látogatásom emlékéül a Consistoriumban marad. Csütörtökön a professzorok közül kettő és az igazgató velünk ebédeltek. Ma a tordai iskolát és templomot látogattam meg, hol a népesség $\frac{1}{8}$ -a unitárius; mikor megérkeztem és eljöttem,

¹ Életrajzát a Keresztény Magvető I. kötetében közölte Ferencz Józsi.

² E beszéd mindenképen megérdemli, hogy 70 évvel elmondása után nyomtatásban is megjelenjék. Én a Buzogány által egybeállított Emlékkönyvből idézem:

„Tagart Edward beszéde, melyet az Egyházi K. Tanácsban angol nyelven tartott s azután írásban is beadott.

Köszönöm önöknek, uraim, azon megtiszteltetést, hogy consistoriumok tagjává választottak. Igen örvendek, hogy személyesen és itt Kolozsvárt, biztosíthatom önöket az angol unitárius keresztények önök iránti rokonérzelmei felől.

Azon nemes törekvés és nagylelkű áldozatok, melyeket önök tettek, hogy az osztrák kormány kívánatainak eleget tehessenek, hogy állásukat és függetlenségöket megvédhessék: a mi legnagyobb bámulásunkat és tiszteletünket költötték fel. Ösztönöztetve barátunk, Paget úr előterjesztései által, ki szerencsére önök közt lakik, egy összeget gyűjtöttünk, melyre nézve kérjük önöket, fogadják el azt, mint mély rokon érzelmünk bizonyítékát s mint gyarapítását azon eszköznek, mellyel függetlenségöket fenntarthatják. Reméljük, hogy társadalmi erejük és befolyásuk ez által is gyarapszik s hogy így képesek lesznek azon szent elvek terjesztésére, melyeket angliai és amerikai hitrokonainkkal vallanak.

Én részemről mindig nagyon érdekelve voltam azáltal, hogy Erdélyben unitárius egyházak léteznek, melyek történelme a reformáció első századával kezdődik. S most különösen örvendek, hogy valahára meglátogathattam önök kollégiumát, iskoláit, templomait. Oly időben jöttem én ide, midőn önök ezen egyszerű hit iránti buzgalmuknak oly zálogát adák, melyet csak Isten iránti szeretet tehet az emberiség jóllétének, értelmesedésének, szabadságának, boldogságának gyarapítására. „Hol Isten lelke van, ott van a szabadság” — mond a pogányok apostola.

Isten segélje meg önöket nagy munkájokban, s az Ő áldása maradjon önökön most és mindörökre.”

mintegy 140 tanuló sorba állva örömkialtásokkal üdvözölt.“ Látogatása egyformán szólott az unitáriusoknak és az erdélyi összes magyaroknak. A unitáriusok számára egyfelől biztosította továbbra is az angol pénzsegélyt, másfelől előkészítette s egészen a tényleges megvalósulásig vitte előre azon szándékot, amelyet Tagart a Brit és Külföldi Unitárius Társulathoz írt levelében eképen határozott meg: „A papságra menendő erdélyi magyar ifjak számára a londoni egyetemenél tétessék olyan alapítvány, mely által legalább egy pár ifjúnak ottani tanulmányára alkalom nyíljon.“ E célra maga járult a jó példájával elől. Alapítványa 1860-ban lépett életbe. E cselekedeteivel Tagart feledhetetlen emléket hagyott maga után az erdélyi magyar unitáriusok emlékezetében. Utjának másik — titkos — célja volt Kossuth angol hívei számára megbízható információkat szerezni a magyarság helyzetéről és hangulatáról. Ugyanis az angol-magyar unitárius kapcsolatnak további sorsa ettől kezdve nagyon szorosan összefüggött Kossuth Lajosnak és társainak emigrációs mozgalmaival.

(Folytatjuk.)

BRASSAI SÁMUEL.

Ha a kolozsvári unitárius kollégium nemes izlésű palotájának kapuján belépsz, kedves olvasóm, az előcsarnokban jobbról Brassai, balról Berde mellszobra ötlik szemedbe. Ez a két szobor beszédes szimboluma a mi hálánknak és kegyeletünknek. Hálánknak azért, mert ez „áldott anya“ sok-sok ezer tanítványa között nem volt talán egy sem, aki olyan fejedelmi bőkezűséggel fizette volna vissza mindazt a jót, mit az intézettől vett, mint ez a két jóltevőnk. Berde az egyház anyagi küzdelmei és nélkülözései között fejedelmi alapítványával jó segítségére az egyháznak, tesz cipó-alapítványt egy csomó székely fiú részére, hogy megnyissa előttük, hogy megnyissa rajongásig szeretett székely vérei előtt a művelődés és társadalmi felemelkedés útjait. Alapító levelének minden szavából, minden intézkedéséből az a vezető eszme csendül ki, hogy a vagyon nem cél, csak eszköz a közműveltség megszerzésére. És Brassai ismeretekben és gondolatokban gazdag lelkének egész kincstárát önzetlenül és nemes szenvedéllyel tárja fel és áldozza nemzete tanítására és nevelésére, a műveltség és ismeretek terjesztésére. Egy századra terjedő hosszú életének